

تأثیر سرمایه اجتماعی در کیفیت زندگی شهری؛ رویکردی اجتماعی در برنامه‌ریزی محلات تاریخی؛ نمونه موردی: بافت تاریخی شهر تهران^۱

محمد رضا یزدان‌پناه شاه‌آبادی*

حسن سجاذزاده**

چکیده

یکی از مهم‌ترین معضلات در بازآفرینی بافت تاریخی شهرها کاهش مستمر جمعیت ساکن و کیفیت زندگی در این‌گونه بافت‌هاست. مهم‌ترین راه‌برد در طرح‌های توسعه شهری توجه به ابعاد کالبدی و اجتماعی کیفیت زندگی ساکنان، به‌منظور تشویق ساکنان برای ادامه سکونت در بافت‌های تاریخی، بوده است. در پژوهش حاضر، از طریق ارزیابی کیفیت ذهنی ساکنان به نقش سرمایه اجتماعی در کیفیت زندگی منطقه ۱۲ تهران پرداخته شده است. برای این منظور، از طریق روش معادلات ساختاری و توزیع ۴۲۰ پرسش‌نامه بین ساکنان محلات تاریخی تهران (محلات حصار صفوی) به ارزیابی ارتباط بین سرمایه اجتماعی با کیفیت زندگی ساکنان پرداخته شده است. روایی پرسش‌نامه به تأیید دوازده نفر از متخصصان عرصه کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی رسیده است. نتایج بررسی نشان‌دهنده وجود ارتباط معنادار بین این دو حوزه مفهومی است. برآزش مناسب مدل و ضریب هم‌بستگی ۰/۵۹ نشان‌دهنده ارتباط بین سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی ساکنان در سطح محلات تاریخی تهران در سطح اطمینان ۹۹ درصد است. در نتیجه، توجه به ارتقای شاخص‌هایی چون اعتماد، مشارکت شهروندی، پیوندهای همسایگی، و شبکه‌های اجتماعی بتواند نقش مؤثری در ارتقای کیفیت زندگی شهری داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: کیفیت زندگی شهری، سرمایه اجتماعی، مدل‌سازی معادلات ساختاری، بافت تاریخی شهر تهران.

---

* دکترای شهرسازی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، m.yazdanpanah@art.basu.ac.ir
** دانشیار شهرسازی، دانشگاه بوعلی‌سینا (نویسنده مسئول)، sajadzadeh@basu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۱۷

۱. مقدمه و بیان مسئله

امروزه، موضوع جذب و نگه‌داشت جمعیت از اهداف اصلی در بازآفرینی محله‌های شهری، به‌خصوص محلات با پیشینه تاریخی، است. ابعاد مختلفی در بازآفرینی چنین بافت‌هایی مطرح شده است. ابعاد اقتصادی، ابعاد محیطی و کالبدی، ابعاد اجتماعی و جامعه‌شناختی، اشتغال و مهارت‌های مربوط، توسعه مسکن، و... از آن جمله‌اند (Roberts et al. 2016). همه انواع بازآفرینی در چنین بافت‌هایی در یک هدف مشترک‌اند. هدف ایجاد انگیزه برای ادامه فعالیت و سکونت در این محلات است. محلاتی که علی‌رغم وجود پتانسیل‌های فراوان کالبدی، عملکردی، و هویت ناشی از پیشینه تاریخی خود، به دلایل مختلفی از جمله تأثیر منفی توسعه‌های جدید شهری در ساختار شهر دچار انزوا شده و شاییت و فرهنگ سکونتی خود را از دست داده‌اند.

منطقه ۱۲ شهر تهران، که بخش عمده بافت تاریخی شهر تهران را دربردارد، نیز دچار چنین انزوای ساختاری و کاهش شاییت سکونتی است. براساس آمار منتشرشده مرکز آمار ایران، در طول چهار سال گذشته، این منطقه با کاهش مستمر جمعیت و خروج ساکنان مواجه بوده است؛ ساکنانی که اغلب شکل‌دهنده بافت اصیل اجتماعی شهر تهران نیز بوده‌اند. درحالی‌که در همین دوره شهر تهران به‌صورت مستمر شاهد افزایش جمعیت بوده است.

این منطقه تا قبل از تأسیس سلسله پهلوی بافتی منسجم، سستی، و درهم‌تنیده از عملکردهای مختلف شهری مثل بازار، مراکز مذهبی، حکومتی، و سکونتی بوده است. با تغییر و تحولات پیش‌آمده در دوره پهلوی اول و حرکت به‌سوی مدرنیزاسیون در همه جنبه‌ها، از جمله زندگی شهری و ادامه این روند در دوره پهلوی دوم، شاهد گسست در این ساختار منسجم بوده‌ایم. درواقع، با جابه‌جایی مراکز حکومتی و کاهش اهمیت مراکز مذهبی، مانند مساجد جامع، و هم‌چنین کاهش اهمیت عملکردهای مربوط به سکونت به‌نفع عملکردهای تجاری این منطقه به‌عنوان قطب تجاری شهر تهران مطرح شد. کوچ بخش عمده‌ای از ساکنان طبقه بالای جامعه و حرکت به‌سوی مراکز قدرت در شهر (اغلب به‌سمت شمال شهر تهران) در کنار تبدیل بخش‌های عمده‌ای از بافت‌های مسکونی به‌عنوان فضاهای خدماتی پشتیبان عملکردهای تجاری (مثل تبدیل ساختمان‌های مسکونی به دفاتر تجاری یا انبار) کیفیت‌های سکونتی را در بافت تاریخی شهر تهران کاهش داده و این امر خود تشدیدکننده خروج جمعیت از این منطقه شده است؛ روندی که بعد از انقلاب سال

۵۷ و علی‌رغم شروع موج جدید مهاجرت به شهرهای بزرگ چون تهران هم‌چنان ادامه یافت. علت اصلی این امر را می‌توان در افزایش ارزش املاک تجاری در محدوده و حذف هویت سکونت‌ی به‌نفع تجاری‌سازی متراکم در بافت جست‌وجو کرد.

در طرح تفصیلی این منطقه توجه خاصی به راه‌بردهای حفظ و جذب جمعیت و هم‌چنین ارتقای سطح کیفیت سکونت در منطقه شده است؛ ولی باید توجه داشت موضوع کیفیت زندگی شهری مفهومی پیچیده و چندبعدی است (Haas 1999). بر این اساس، ابعاد عینی کیفیت زندگی شهری مانند دسترسی به خدمات و تسهیلات شهری، کیفیت‌های محیط طبیعی و مصنوعی، و ابعاد اقتصادی تنها بخشی از مفهوم کیفیت زندگی شهری را شکل می‌دهد. درحالی‌که ابعاد مختلفی چون ابعاد ذهنی و رفتاری (Marans and Stimson 2011) و سرمایه اجتماعی (Hamdan et al. 2014; Petrosillo et al. 2013) از دیگر مفاهیم مؤثر در میزان کیفیت زندگی شهری است.

در پژوهش حاضر، بر آنیم نشان دهیم یکی از عوامل اصلی در کاهش تمایل به ادامه زندگی در منطقه ۱۲ تهران کاهش شاخص سرمایه اجتماعی ساکنان است. ایجاد گسیختگی اجتماعی به‌علت مهاجرت ساکنان اصلی، کاهش تعاملات محلی، و ارتباطات غیررسمی ساکنان به‌علت غلبه عملکردهای تجاری در سطح منطقه به کاهش سطح سرمایه اجتماعی ساکنان کنونی بافت این منطقه منجر شده است. درواقع هدف اصلی این پژوهش بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری است. درصورت اثبات وجود ارتباط بین دو مفهوم سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی شهری اظهارشده (کیفیت ذهنی)، رویکرد جدیدی در زمینه راه‌بردهای ارتقای کیفیت زندگی شهری و در نتیجه افزایش تمایل به ادامه زندگی را در این منطقه می‌توان دنبال کرد. بدین ترتیب، فرضیه‌های اصلی پژوهش این‌هاست:

۱. شاخص‌های مختلف سرمایه اجتماعی در محلات تاریخی منطقه ۱۲ تهران در سطح پایینی قرار دارد؛

۲. شاخص‌های کیفیت ذهنی زندگی شهری در محلات تاریخی منطقه ۱۲ تهران در سطح پایینی قرار دارد؛

۳. ارتقای شاخص‌های سرمایه اجتماعی می‌تواند به افزایش سطح کیفیت ذهنی زندگی شهری در محله‌های تاریخی منطقه ۱۲ تهران منجر شود.

این تحقیق پژوهشی توصیفی - هم‌بستگی از شاخه میدانی است. توصیفی است، چراکه شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آن‌ها توصیف کردن شرایط یا پدیده‌های

موردبررسی است (سرمد و دیگران ۱۳۸۱: ۸۲). تحقیق توصیفی آنچه هست، توصیف می‌کند و به شرایط و روابط موجود، عقاید متداول، فرایندهای جاری، آثار مشهود، یا روندهای در حال گسترش توجه دارد (خاکی ۱۳۷۹: ۱۰۴). در تحقیق حاضر، هدف توصیف مرتبه سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری ساکنان منطقه ۱۲ تهران و نحوه ارتباط این دو مفهوم است. این تحقیق هم‌بستگی است؛ زیرا تحقیقات هم‌بستگی شامل کلیه تحقیقاتی است که در آن‌ها سعی می‌شود رابطه بین متغیرهای مختلف با استفاده از انواع ضرایب هم‌بستگی کشف و تعیین شود. به‌طور کلی، در تحقیق به‌روش هم‌بستگی هدف اصلی آن است که مشخص شود آیا رابطه‌ای بین دو یا چند متغیر کمی (قابل‌سنجش) وجود دارد و اگر این رابطه وجود دارد، اندازه و حد آن به چه میزان و از چه نوع است (همان: ۱۲۱).

۲. ارتباط بین سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی

در سال ۱۹۶۱، جین جیکوب در اثری با عنوان مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی مفهوم سرمایه اجتماعی را در معنی شبکه‌هایی اجتماعی به‌کار برد که می‌توانند نقش کنترل اجتماعی را ایفا کنند. به‌نظر او، شبکه‌های فشرده در قلمروهای قدیمی مختلط شهری صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند که در ارتباط با نظافت و بهداشت محیط، عدم وجود جرم و جنایت خیابانی، و دیگر تصمیمات مرتبط با بهبود کیفیت زندگی در مقایسه با مسئولان نهادی و رسمی نظافت و امور امنیتی و انتظامی مسئولیت بیش‌تری از خود نشان می‌دهند. بنابراین، جیکوب به منابع محلی برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و نقش آن در بهبود کیفیت زندگی مردم توجه و رابطه این دو مفهوم را این‌گونه تبیین می‌کند (Jacobs 1961).

کلمن سرمایه اجتماعی را در چهارچوب منافع حاصل از روابط اجتماعی تسهیل‌یافته در نظر می‌گیرد و آن را در کنار سایر سرمایه‌انسانی و فیزیکی عامل پیشرفت و بهبود زندگی می‌داند. بدین‌ترتیب، از نظر کلمن، سرمایه اجتماعی به‌صورت عاملی تسهیل‌کننده در ارتقای کیفیت زندگی عمل می‌کند (Coleman 1990).

محور تمامی پنداشت‌ها و تعاریف مطرح‌شده درخصوص سازه سرمایه اجتماعی، در مقیاس فردی، بر کیفیت و ارزش روابط در بین افراد است و در مقیاس فرافردی مبتنی بر کیفیت و ارزش روابط بین گروه‌ها، سازمان‌ها، و نهادهاست. این کیفیت روابط سازه‌هایی

مهم برای کیفیت زندگی است که سوای از سطح فردی می‌تواند در محیط و مجموعه‌های مختلفی اعم از جامعه، محله، محیط کار، محیط تحصیل، خانواده، و دیگر نهادها و سازمان‌های اجتماعی مطرح شود (Woolcock and Narayan 2000).

پاتنام (1994)، از مهم‌ترین صاحب‌نظران در حوزه سرمایه اجتماعی، بیان می‌کند که سرمایه اجتماعی یک منبع بالقوه در راستای رونق اقتصادی جامعه است؛ زیرا این سرمایه از طریق سازمان‌دهی اجتماعی و تسهیل اقدامات هماهنگ کارآیی جامعه را افزایش می‌دهد (Putnam et al. 1994). از همین منظر، می‌توان از این فرایند در راستای اقدامات هماهنگ و سازمان‌دهی اجتماعی برای دستیابی به کیفیت زندگی بالاتر نیز بهره گرفت.

ایکرسلی در تحقیق خود اثبات کرد در شرایط تقریباً مطلوب اقتصادی، که جامعه از لحاظ مادی حداقل دارای شرایط متوسط باشد، پیوندهای اجتماعی پیش‌بینی‌کننده قوی‌ای برای میزان نشاط است. این نشاط می‌تواند هم‌چون یک سنجه برای میزان کیفیت زندگی در نظر گرفته شود (Eckersley 1999).

کیفیت زندگی سازه‌ای است که، جدا از ابعاد مادی، ابعاد فرامادی را نیز تحت پوشش خود دارد. یکی از این ابعاد نشاط در مقیاس فردی و اجتماعی است که بخشی از عوامل مؤثر در آن عوامل غیرمادی است. در مجموع، گسترش و تسهیل شبکه ارتباطات و پیوندهای اجتماعی سطح دسترسی افراد و گروه‌ها را به منابع اجتماعی و اقتصادی ارتقا می‌دهند. این پیوندها و ارتباطات در اشکال متفاوت خود، یعنی به صورت درون‌گروهی (bonding social capital)، بین‌گروهی (bridging social capital)، و ارتباطی (linking social capital)، به‌مثابه نوعی چسب باعث می‌شود که عناصر موجود در جامعه به هم اتصال یابند و کنش‌های جمعی از قبیل تعاون، حمایت‌های اجتماعی، و... تسهیل شود. وجود کنش‌های جمعی و حل مسئله به صورت گروهی باعث استفاده بهتر از منابع اجتماعی، تقلیل هزینه‌ها، و افزایش کارآیی برنامه‌های اقتصادی، اجتماعی، و عمرانی در سطح جامعه می‌شود. پس، می‌توان ادعا کرد که کیفیت زندگی در ابعاد مختلف خود از قبیل کیفیت محیطی، روانی، فیزیکی، اجتماعی، جسمی، و روحی تحت‌تأثیر کیفیت ارتباطات و پیوندهای اجتماعی است. مطالعه هوت گراو و کراسپی (۲۰۰۳) رابطه بین سرمایه اجتماعی و سنجه‌های مربوط به سلامت عمومی و اجتماعی را، که به شاخص‌های کیفیت زندگی شناخته شده‌اند، مورد تأیید قرار داده است (Holtgrave and Crosby 2003).

حمدان و همکاران (۲۰۱۴) در پژوهشی ارتباط بین سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی شهری را در محلات با تراکم مسکونی بالا در ناحیه کالانگ والی در مالزی

(Klang Valley Malaysia) مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی، به‌مثابه یک دارایی، در سطح محله می‌تواند به ارتقای کیفیت زندگی شهری ساکنان محله منجر شود و تأثیر مستقیمی در رفاه فردی، خانوادگی، و اجتماعی بگذارد. براساس نتایج به‌دست آمده، این پژوهش سرمایه اجتماعی را یکی از ابعاد اصلی توسعه محله مطرح می‌کند (Hamdan et al. 2014).

پتروسیلو و همکاران در مطالعه‌ای، که در جزایر کوچک ناحیه سسیل ایتالیا به‌انجام رسانده‌اند، اعتقاد دارند کیفیت زندگی شهری نه‌تنها به سطح درآمد اقتصادی که به ابعاد جامع ذهنی و عینی، به‌طور هم‌زمان، ارتباط دارد. آن‌ها توسعه اقتصادی را، در صورتی که سبب حفظ منابع طبیعی و در نظر گرفتن محدودیت‌های آن شود، منجر به افزایش کیفیت زندگی ساکنان می‌دانند. آن‌ها سرمایه اجتماعی را به‌عنوان یک ابزار هدایت‌کننده در راستای دستیابی به این هدف معرفی می‌کنند و این سرمایه را یکی از ابعاد مهم کیفیت زندگی ساکنان در کنار سرمایه اقتصادی و ابعاد عینی کیفیت زندگی می‌دانند (Petrosillo et al. 2013).

در خصوص ارتباط بین سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی در سطح ایران نیز پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در پژوهشی که در سه محله مختلف در شهر گنبدکاووس صورت گرفته، ارتباط بین این دو سازه در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار بوده است. این پژوهش نشان می‌دهد که در مجموع سازه سرمایه اجتماعی ۳۶ درصد تغییرات شاخص کیفیت زندگی را تبیین می‌کند (غفاری و اونق ۱۳۸۵). در پژوهشی در سطح تهران نیز ارتباط بین این دو سازه در سطح اطمینان ۹۹ درصد به‌اثبات رسیده و میزان هم‌بستگی آن ۰/۵۳۲ بوده است. در این پژوهش در بین شاخص‌های مختلف سرمایه اجتماعی شاخص اعتماد بیش‌ترین تأثیر را در سازه کیفیت زندگی داشته است (وصالی و توکل ۱۳۹۱). تحلیل داده‌های حاصل از پیمایش انجام‌شده در مشهد نشان داد که سرمایه اجتماعی در تبیین متغیر کیفیت زندگی بیش از درآمد و تحصیلات دارای اهمیت است (نوغانی و دیگران ۱۳۸۷).

بسیاری از صاحب‌نظران بر این باورند که متقاعدکننده‌ترین تأثیر سرمایه اجتماعی را باید در تأثیر مثبت آن در سلامت شخصی دید؛ نکته‌ای که حتی در قرن نوزدهم مورد تأکید جامعه‌شناسی چون دورکیم بود که پیوند مشخصی را بین نرخ خودکشی و هم‌بستگی فرد با جامعه پیدا کرده بود. هم‌چنین، پژوهش‌های زیادی ارتباط قطعی بین بیماری و انزوای اجتماعی را تأیید کرده است. به‌طور کلی، باتوجه‌به آنچه تاکنون گفته شد، نحوه تأثیر سرمایه اجتماعی در کیفیت زندگی را می‌توان به‌صورت زیر بیان کرد:

- از طریق تسهیل کنش‌های فردی و جمعی برای بهبود شرایط عینی زندگی مثل نظافت عمومی شهر، بهبود شرایط شغلی، بهبود شرایط اقتصادی، امنیت و...؛
- از طریق تأثیر در بهداشت عمومی و سلامت جسمی (تحقیقات نشان می‌دهد رابطه تنگاتنگی بین بیماری و انزوای اجتماعی وجود دارد)؛
- از طریق بهبود بهداشت روانی و شرایط روحی و فردی (تحقیقات نشان داده است سرمایه اجتماعی بالاتر شرایط روحی - روانی بهتر را به دنبال دارد)؛
- از طریق تأثیر در احساس فرد نسبت به خود؛
- تقویت هم‌بستگی اجتماعی؛
- از طریق ایجاد شرایط اجتماع‌پذیری برای فرد که خود از شاخص‌های کیفیت زندگی است.

۳. طراحی تحقیق

۱.۳ شناسایی متغیرهای تحقیق

در این تحقیق دو حوزه مفهومی مورد بررسی قرار گرفته است. باتوجه به فرضیات تحقیق، متغیر مستقل این تحقیق سرمایه اجتماعی و سازه شکل‌دهنده به آن و متغیر وابسته شامل کیفیت زندگی شهری و سازه‌های مربوط است.

یکی از بزرگ‌ترین کاستی‌های سرمایه اجتماعی فقدان اتفاق نظر در سنجش و اندازه‌گیری آن است. در این باره، دست‌کم دو رویکرد اجمالی اتخاذ شده است؛ رویکرد نخست آن است که گروه‌ها و اعضای آن‌ها را در جامعه مفروض سرشماری می‌کنند (مشاهده مستقیم) و در رویکرد دوم داده‌های مربوط به سطوح اعتماد، تعهد، و دخالت مدنی بررسی می‌شوند (تاجبخش و دیگران ۱۳۸۴). پاتنام سرمایه اجتماعی را شامل ابزارهایی برای سازمان‌دهی اجتماعی می‌داند که عبارت‌اند از هنجارهای جامعه، شبکه‌ها، و شاخص اعتماد (Putnam 1994). اینگلهارت و همکاران در پیمایش ارزش‌های جهانی از شاخص‌های اعتماد برای سنجش سرمایه اجتماعی استفاده کرده‌اند (Inglehart et al. 1998). بانک جهانی، برای سنجش سرمایه اجتماعی، شش شاخص را معرفی کرده است: گروه‌ها و شبکه‌ها، اعتماد و همکاری، فعالیت‌های جمعی، اطلاعات و ارتباطات، هم‌بستگی و مشارکت اجتماعی، و توان‌مندسازی فعالیت (Grootaert 2003). هلی‌ول و همکاران، در

تحقیقی که رابطه بین سرمایه اجتماعی و رفاه را در مواقع بروز بحران در ایالات متحده آمریکا بررسی کرده‌اند، دو شاخص تعاملات نزدیک (شامل تعامل با دوستان، خانواده، و همسایگان) و تعاملات گسترده (شامل شرکت در انتخابات، کارهای داوطلبانه و خیرخواهانه) را برای سنجش سرمایه اجتماعی استفاده کرده‌اند (Helliwell et al. 2014). در مورد سنجش و بررسی سرمایه اجتماعی در مقیاس محله به نظر می‌رسد یکی از مدل‌های تحلیلی که از کارایی قابل قبول برخوردار باشد مدل لی و همکاران است (براتی و یزدان‌پناه ۱۳۹۰). در این چهارچوب تحلیلی، سرمایه اجتماعی در قالب سه بعد پیوند همسایگی، شبکه اجتماعی، و مشارکت شهروندی در ارتباط با اعتماد اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد (Leyden 2003; Li et al. 2005). با توجه به مقیاس و هدف این پژوهش، در نهایت چهار شاخص پیش‌نهادی لی و همکاران به منزله شاخص‌هایی نهایی سرمایه اجتماعی مورد سنجش قرار گرفت.

باتوجه به ابعاد مختلف موجود در سازه کیفیت زندگی رشته‌های مختلفی به آن پرداخته‌اند. در این میان، جغرافی‌دانان، برنامه‌ریزان، و طراحان شهری بیش‌تر به ابعاد عینی و محققان حوزه‌های روان‌شناسی، سلامت، و جامعه‌شناسی بیش‌تر به جنبه‌های ذهنی کیفیت زندگی شهری توجه کرده‌اند (Han et al. 2016).

در پژوهشی که در ناحیه آتالانتا (Atlanta region) به انجام رسیده است، مجموعه شاخص‌های کیفیت زندگی شهری را در هفت دسته شامل امکانات و تسهیلات، اقتصاد، آموزش، بهداشت، مسکن، امنیت، و حمل‌ونقل معرفی کرده‌اند (Lee and Guhathakurta 2013). در سال ۲۰۱۳، پژوهشی در زمینه کیفیت زندگی در نواحی مختلف فرانسه به انجام رسید. در این پژوهش از هفت شاخص برای ارزیابی میزان سلامت اجتماعی استفاده کرده‌اند. این مفهوم، باتوجه به اهداف بیان‌شده در پژوهش، بسیار نزدیک به مفهوم کیفیت زندگی شهری است. شاخص‌های به‌کاررفته در این پژوهش عبارت‌اند از میزان درآمد، اشتغال و کار، آموزش، بهداشت، مسکن، امنیت، و پیوندهای اجتماعی (Jany-Catrice and Marlier 2013). سانتوس و مارتین (۲۰۱۳) در پژوهش خود پیش‌نهاد سیستمی را برای پایش کیفیت زندگی در شهر پورتو ارائه کرده‌اند (MSUQL: Monitoring System on Urban Quality of Life). شاخص‌های به‌کار گرفته‌شده در این سیستم عبارت‌اند از شرایط محیطی، شرایط کالبدی و فیزیکی، شرایط اقتصادی، و شرایط اجتماعی. این شاخص‌ها هرکدام مجموعه‌ای از زیرشاخص‌ها را شامل می‌شوند (Santos and Martins 2013). در سال ۲۰۱۳، پژوهشی در زمینه اندازه‌گیری

کیفیت زندگی در شهرهای مرزی بین آمریکا و مکزیک انجام گرفته است. در این پژوهش، برای سنجش کیفیت ذهنی زندگی شهری، به بررسی میزان رضایت مندی در شاخص‌هایی چون کیفیت زندگی شخصی، آموزش، اقتصاد محلی، امنیت عمومی، مسکن، کیفیت‌های محیطی، خدمات عمومی، حمل‌ونقل، و رضایت مندی کلی از زندگی پرداخته شده است (McAslan et al. 2013). مارانز، در پژوهش خود که به بررسی ارتباط بین کیفیت زندگی شهری و میزان پایداری محیطی پرداخته است، سه دسته شاخص را برای سنجش کیفیت زندگی شهری پیشنهاد می‌کند که عبارت‌اند از شاخص‌های عینی، شاخص‌های ذهنی، و شاخص‌های رفتاری. شاخص‌های ذهنی شامل زیرشاخص‌هایی است: رضایت از محله و مسکن، تمایل به حرکت، ادراک از میزان جرم، رضایت کیفیت آموزش، رضایت از خدمات بهداشتی و درمانی، احساس درقبال همسایگان، رضایت از جمع‌آوری زباله و نظافت، رضایت از میزان تراکم جمعیتی موجود در محیط، رضایت از دولت و حاکمیت، میزان احساس سلامت، رضایت از وضعیت خانوادگی، شغل، و غیره (Marans 2015). در پژوهشی که برای سنجش کیفیت زندگی شهری شهر هنگ‌کنگ در دو سطح فردی و محلی انجام شده است شاخص‌هایی چون استانداردهای عمومی زندگی، وضعیت اشتغال، وضعیت مسکن، وضعیت سلامت، ارتباطات خانوادگی، موقعیت مالی و اقتصادی، ارتباطات اجتماعی، فعالیت‌های فراغتی و تفریحی، میزان انجام امور موردعلاقه، و احساس استقلال شخصیتی و آزادی در نظر گرفته شده است (Low et al. 2018).

برای سنجش کیفیت زندگی شهری در پژوهش حاضر، باتوجه به ادبیات بررسی شده در حوزه کیفیت زندگی شهری، چهار بُعد کیفیت اقتصادی محیط شهری، کیفیت اجتماعی محیط شهری، کیفیت کالبدی محیط شهری، و درنهایت رضایت مندی ترکیبی در نظر گرفته شده است. بُعد رضایت مندی ترکیبی به ابعادی از کیفیت زندگی شهری می‌پردازد که ماهیتی ترکیبی بین سه شاخص دیگر را داراست. این شاخص آخر، از جمله در پژوهش براتی و یزدان‌پناه (۱۳۹۰) که در شهر جدید پردیس به‌انجام رسیده، استفاده شده است. بدین ترتیب، باتوجه به فرضیات پژوهش و شاخص‌های در نظر گرفته‌شده برای سازه‌های مکنون سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری می‌توان انتظار داشت:

۱. شاخص‌های مختلف سرمایه اجتماعی چون پیوندهای همسایگی، شبکه‌های اجتماعی، مشارکت مدنی، و اعتماد در سطح محلات تاریخی تهران پایین است؛

۲. میزان رضایت‌مندی از شاخص‌های مختلف کیفیت زندگی چون ابعاد کالبدی، ابعاد اجتماعی، ابعاد اقتصادی، و رضایت‌مندی ترکیبی در محلات تاریخی تهران پایین است؛
۳. شاخص‌های مختلف سرمایه اجتماعی ساکنان در میزان رضایت‌مندی آن‌ها از ابعاد مختلف کیفیت زندگی مؤثر است.

۲.۳ تدوین پرسش‌نامه، روش نمونه‌گیری، و روش تحلیل داده‌ها

به‌منظور تدوین پرسش‌نامه، ابتدا سنجش‌های تحقیق براساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی شهری تعریف شد. سپس این متغیرها به دوازده نفر از متخصصان حوزه سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی ارائه شد و موردبررسی و بازنگری قرار گرفت. همچنین، میزان پایایی پرسش‌نامه از طریق شاخص آلفای کرونباخ موردسنجش قرار گرفت که میزان آن (۰/۹۱۷) نشان‌دهنده پایایی مناسب پرسش‌نامه است. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است. براساس این فرمول، حجم جامعه نمونه متناسب با جمعیت محلات هدف برابر ۳۸۱ نمونه است. در مجموع، ۴۲۰ پرسش‌نامه در محلات تاریخی منطقه ۱۲ تهران (بخش حصار صفوی شامل محلات ۱- سنگلج، ۲- بازار و سیروس، ۳- امامزاده یحیی، و ۴- ارگ پامنا) به‌نسبت جمعیت محلات توزیع و با حذف نمونه‌های دارای پاسخ‌های ناقص درنهایت ۳۸۹ نمونه وارد فرایند تحلیل شد. مشارکت‌کنندگان در این محلات به‌صورت تصادفی انتخاب شده‌اند. البته، در انتخاب مشارکت‌کنندگان نهایی حداقل سابقه سکونت ده سال در سطح منطقه به‌عنوان یک شرط ضمنی در نظر گرفته شده است.

به‌منظور بررسی ارتباط بین متغیرهای سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری از مدل‌سازی معادلات ساختاری که یکی از روش‌های پیش‌رو در تحلیل‌های آماری علوم رفتاری و محیطی است استفاده کرده‌ایم. در این روش، حضور متغیرهای آشکار (مشاهده‌شده توسط پرسش‌نامه تدوینی) و متغیرهای مکنون (سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری) را شاهدیم که توسط متغیرهای آشکار تبیین می‌شوند.

۳.۳ تبیین عوامل کیفیت ذهنی زندگی شهری در محدوده مورد مطالعه

همان‌طورکه بیان شد، در این تحقیق کیفیت ذهنی زندگی شهری از طریق ابعاد کیفیت محیط کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، و رضایت‌مندی ترکیبی موردبررسی قرار گرفته است.

این ابعاد می‌توانند با یکدیگر هم‌بستگی داشته باشند و به تعریف متغیرهای جدیدی با ترکیب بین آن‌ها منجر شوند. بدین منظور، از طریق روش تحلیل عاملی اکتشافی به شناسایی عوامل درونی مؤثر در کیفیت ذهنی زندگی شهری در محلات تاریخی منطقه ۱۲ تهران اقدام شده است. نتایج تحلیل عاملی به طبقه‌بندی متغیرهای مختلف کیفیت ذهنی زندگی شهری در قالب شش عامل منجر شده است. با توجه به نوع سؤالاتی که در هر عامل قرار گرفته است و برقراری ارتباط منطقی بین آن‌ها می‌توان به نام‌گذاری متغیرها اقدام کرد (جدول ۱).

جدول ۱. عوامل و متغیرهای کیفیت ذهنی زندگی شهری - بارهای عاملی، مقادیر ویژه، و واریانس تبیین شده

واریانس تجمعی عوامل	واریانس تبیینی هر عامل	مقادیر ویژه	بار عاملی	ابعاد و شاخص‌ها
۱۶.۶۹	۱۶.۶۹	۴.۵۱		عامل ۱: کیفیت دسترسی به خدمات
			۰.۷۵۴	میزان رضایت از نحوه جابه‌جایی و دسترسی به حمل‌ونقل عمومی
			۰.۷۳۱	میزان رضایت از امکانات بهداشتی و درمانی
			۰.۷۲۸	میزان رضایت از دسترسی به خرید مایحتاج روزانه
			۰.۶۹۸	میزان رضایت از دسترسی به امکانات ورزشی، فراغتی، و فرهنگی
			۰.۶۳۰	میزان رضایت از دسترسی به امکانات آموزشی
۲۸.۸۴	۱۲.۱۵	۳.۲۸		عامل ۲: کیفیت‌های محیط شهری
			۰.۷۶۶	هنگام حرکت در سطح محله به چه میزان احساس آرامش روحی می‌کنید؟
			۰.۷۲۸	آیا محیط محله شما را به پیاده‌روی تشویق می‌کند؟
			۰.۶۵۴	تا چه حد فضای محله را زیبا می‌دانید؟
۳۹.۰۹	۱۰.۲۵	۲.۷۷		عامل ۳: کیفیت‌های غیر ملموس
			۰.۷۰۴	تا چه حد در آینده به بهبود شرایط محله خود از جنبه‌های مختلف امید دارید؟
			۰.۶۳۹	با زندگی در این محله تا چه حد احساس امنیت می‌کنید؟
			۰.۵۴۱	آیا با زندگی در شهر پرديس سلامت جسمی و روحی شما و خانواده‌تان تأمین می‌شود؟

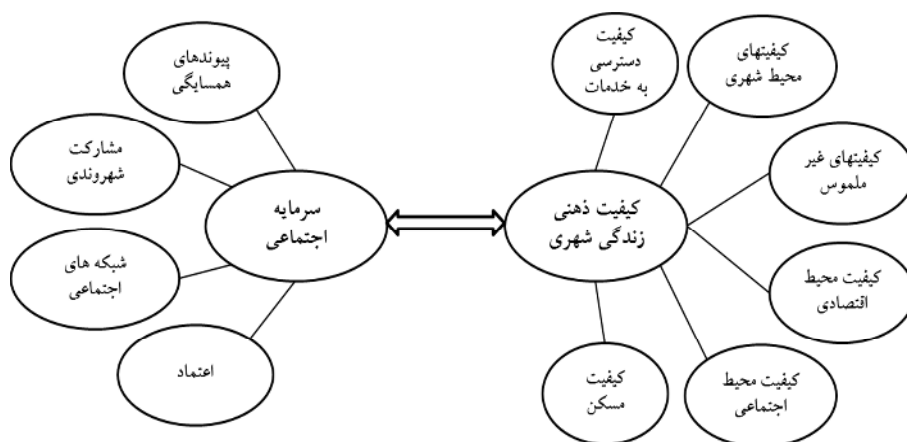
ابعاد و شاخص‌ها	بار عاملی	مقادیر ویژه	واریانس تبیینی هر عامل	واریانس تجمعی عوامل
آیا شرایط محله امکان پیشرفت فردی و اجتماعی را برای شما و خانواده‌تان تأمین می‌کند؟	۰.۴۹۹			
عامل ۴: کیفیت محیط اقتصادی		۲.۳۹	۸۸۶	۴۷.۹۵
تا چه حد از شرایط مالی و اقتصادی خود راضی هستید؟	۰.۸۴۳			
میزان رضایت شما از شغل‌تان به چه میزان است؟	۰.۸۱۲			
باتوجه به شرایط موجود شهر، تا چه حد به ارتقای شرایط شغلی و درآمدی خود امید دارید؟	۰.۷۵۱			
عامل ۵: کیفیت محیط اجتماعی		۲.۲۴	۸۰۲	۵۶.۲۴
تا چه حد از میزان و نحوه ارتباطات خود در سطح محله و همسایگان راضی هستید؟	۰.۷۸۲			
به نظر شما محیط و شرایط محله تا چه حد به شما امکان آشنایی و مراوده روزانه با دیگران را می‌دهد؟	۰.۶۸۸			
شرایط محله تا چه حد به شما امکان مشارکت در امور مختلف را می‌دهد؟	۰.۶۵۵			
عامل ۶: کیفیت مسکن		۱.۶۲	۶۰۱	۶۲.۲۶
آیا از شرایط مربوط به هزینه‌های مسکنی که در آن ساکن هستید راضی هستید؟ (هزینه‌هایی از قبیل هزینه خرید یا اجاره، هزینه‌های ماهیانه مربوط به شارژ، و غیره)	۰.۷۳۰			
به چه میزان از شرایط فیزیکی خانه‌ای که در آن زندگی می‌کنید شامل متراژ خانه، تعداد اتاق، نوع آن - اعم از آپارتمانی یا حیاطدار- زیبایی، و آسایش آن رضایت دارید؟	۰.۶۹۴			

منبع: نگارندگان

۴.۳ مدل مفهومی پژوهش

باتوجه به شاخص‌های چهارگانه سرمایه اجتماعی و عوامل شش‌گانه کیفیت ذهنی زندگی شهری، مدل مفهومی شکل ۱، به‌عنوان چهارچوب اصلی برای بررسی فرضیه اصلی تحقیق، مورد استفاده قرار خواهد گرفت. این مدل در راستای بررسی سنجش سرمایه

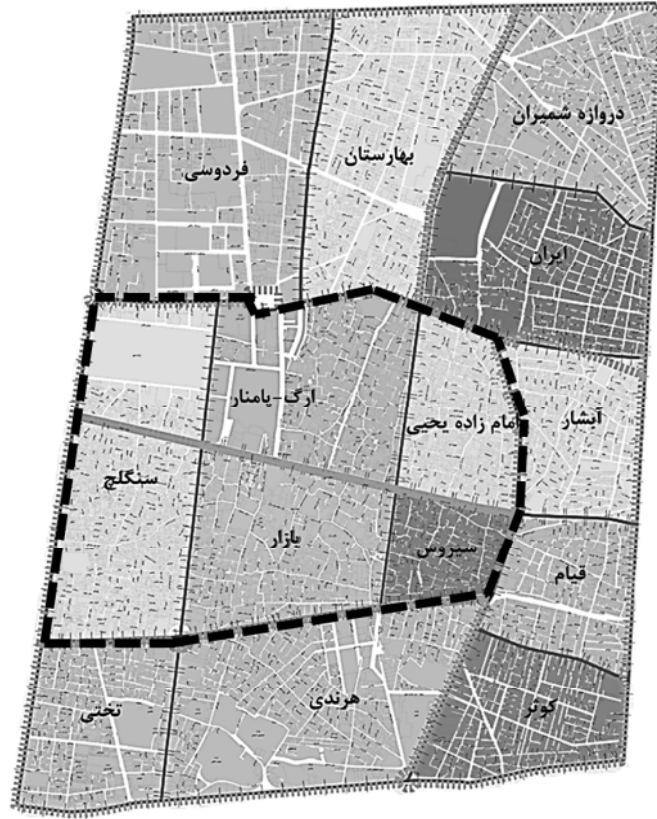
اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری در محله‌های تاریخی منطقه ۱۲ تهران (فرضیه ۱ و ۲) و بررسی ارتباط بین این دو حوزه مفهومی (فرضیه ۳) در نظر گرفته شده است. سرمایه اجتماعی در این مدل از طریق چهار سازه و کیفیت ذهنی زندگی شهری از طریق شش سازه تبیین می‌شوند که البته، در فرایند تحلیل، میزان تبیین دو شاخص سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهر توسط سازه‌های معرفی شده نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

۴. معرفی محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه این پژوهش منطقه ۱۲ تهران است که هسته تاریخی شهر را دربردارد. بیش از ۴۳ درصد از محدوده ۱۶۰۰ هکتاری این منطقه از گستره‌ها و پهنه‌های شاخص و ارزش مند تشکیل شده است. طبق گزارش اطلس کلان‌شهر تهران، این منطقه در چهل سال اخیر، به‌غیر از بازه سال‌های ۱۳۷۵ - ۱۳۸۵، به‌صورت مستمر شاهد خروج جمعیت و خانوار بوده است (جدول ۲). در حالی که در همین بازه زمانی بیش از چهار میلیون نفر به جمعیت شهر تهران اضافه شده است. به‌لحاظ موقعیت مکانی این منطقه تقریباً در مرکزیت شهر تهران قرار داشته و شامل سیزده محله است. از بین محلات این منطقه چهار محله تاریخی که هسته اولیه شهر تهران را شکل داده‌اند شامل محلات سنگلج، بازار و سیروس، امام‌زاده یحیی، و ارگ - پامنار، باتوجه به قدمت بیش‌تر، به‌عنوان محلات هدف در نظر گرفته شده است (نقشه ۱).

نقشه ۱. موقعیت محلات مورد مطالعه منبع: مهندسین مشاور باوند ۱۳۸۵

جدول ۲. روند تغییرات جمعیتی شهر تهران و منطقه ۱۲ تهران

سال	نرخ رشد جمعیت (درصد)				
	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۷۵-۸۵	۸۵-۹۰	۹۰-۹۵
۱۳۵۵	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
۱۳۶۵	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
۱۳۷۵	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
۱۳۸۵	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
۱۳۹۰	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
۱۳۹۱	۲.۹۵	۱.۱۰	۱.۳۳	۱.۱۸	
شهر تهران	۸۰۸۱۷۸	۸۱۱۷۸۸	۸۱۷۵۱۶	۸۲۳۲۸۴	۸۲۹۰۵۱
منطقه ۱۲	۱۷۱۰۳	۱۷۱۰۳	۱۷۱۰۳	۱۷۱۰۳	۱۷۱۰۳

منبع: حبیبی و هورکارد ۱۳۸۴؛ مرکز آمار ۱۳۹۶

۵. یافته‌های پژوهش

وضعیت متغیرهای مختلف بررسی شده در این تحقیق در سطح منطقه ۱۲ تهران در جدول ۳ نشان داده شده است. با توجه به این که طیف لیکرت ۱ تا ۵ مبنای تدوین پرسش‌نامه حاضر است، برای بررسی وضعیت هر متغیر، از میانگین امتیاز داده شده در جامعه نمونه استفاده کرده‌ایم. طیف لیکرت استفاده شده در پرسش‌نامه این تحقیق شامل متغیرهای گسسته است که هنگام محاسبه میانگین تبدیل به متغیرهای پیوسته می‌شوند. لذا، در تحلیل وضعیت متوسط، بدین گونه عمل شده است: ($1.8 \leq \mu$) وضعیت متغیر بسیار نامناسب، $1.8 < \mu \leq 2.6$ وضعیت متغیر نامناسب، $2.6 < \mu \leq 3.4$ وضعیت متغیر نسبتاً مناسب [متوسط]، $3.4 < \mu \leq 4.2$ وضعیت متغیر مناسب، $4.2 < \mu \leq 5$ وضعیت متغیر کاملاً مناسب).

جدول ۳. وضعیت شاخص‌های مختلف تحقیق در منطقه ۱۲ تهران

وضعیت	میانگین	ابعاد، شاخص‌ها، و سنججه‌ها
سرمایه اجتماعی		
-	-	پیوندهای همسایگی
نامناسب	۱.۹۲	تا چه حد شما و همسایگانتان به خانه یکدیگر رفت‌وآمد می‌کنید؟
بسیار نامناسب	۱.۵۳	در صورت نداشتن وسیله‌ای در منزل تا چه حد امکان دارد آن را از یکی از همسایگانتان قرض بگیرید؟
بسیار نامناسب	۱.۷۱	به چه میزان با همسایگانتان برای رفع مشکلات محله گفت‌وگو می‌کنید؟
-	-	شبکه اجتماعی
نامناسب	۱.۹۸	تا چه حد افرادی در اطراف شما هستند که می‌توانید با آن‌ها صحبت و یا درد دل کنید؟
بسیار نامناسب	۱.۷۲	تا چه حد افرادی در اطراف شما هستند که می‌توانید از آن‌ها پول قرض بگیرید؟
نامناسب	۲.۱۸	تا چه حد افرادی در اطراف شما هستند که می‌توانید با آن‌ها برای تفریح یا خرید به بیرون بروید؟
بسیار نامناسب	۱.۶۶	در چند گروه غیررسمی مانند صندوق قرض‌الحسنه، هیئت مذهبی، گروه‌های هنری، و... عضو هستید؟
-	-	مشارکت شهروندی
نامناسب	۲.۴۵	یا تمایل دارید در انتخابات شورای شهر شرکت کنید؟
متوسط	۳.۳۸	در صورتی که مسئولان شهر مناسب‌ها و اعیاد و برنامه‌های تفریحی و فرهنگی برگزار کنند، به چه میزان تمایل دارید در آن شرکت کنید؟
مناسب	۳.۹۶	تا چه حد برای بهبود وضعیت تحصیلی فرزندانان با مدرسه و دیگر اولیا در تعامل و ارتباط هستید؟
-	-	اعتماد
نامناسب	۱.۸۹	در صورت بروز حادثه‌ای در شهر تا چه حد احتمال می‌دهید مردم به شما کمک کنند؟ (حوادثی از قبیل تصادف، سرقت کیف شما، و...)
متوسط	۲.۶۱	میزان اعتماد شما به همسایگانتان به چه میزان است؟

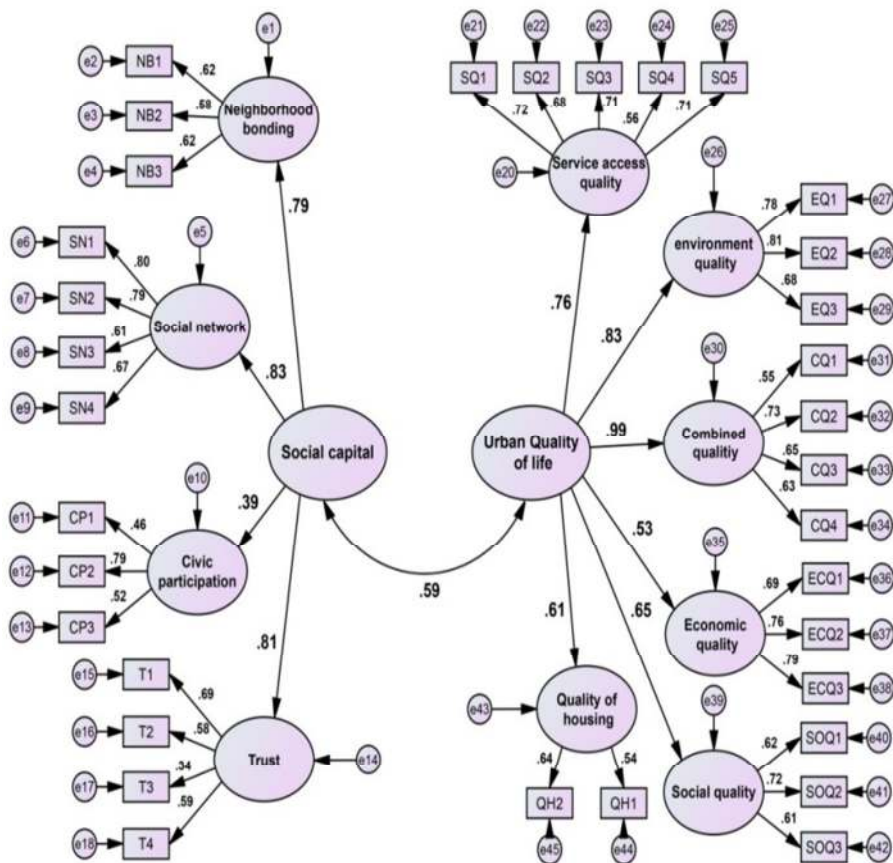
وضعیت	میانگین	ابعاد، شاخص‌ها، و سنججه‌ها
نامناسب	۲.۵۵	میزان اعتماد شما به نهادهای دولتی و ارگان‌های ذی‌ربط در مدیریت شهر به چه میزان است؟
نامناسب	۱.۹۱	میزان اعتماد کلی شما به مردم محله به چه میزان است؟
کیفیت ذهنی زندگی شهری		
-	-	کیفیت دسترسی به خدمات
متوسط	۲.۶۳	میزان رضایت از نحوه‌جابه‌جایی و دسترسی به حمل‌ونقل عمومی
نامناسب	۲.۲۶	میزان رضایت از امکانات بهداشتی و درمانی
نامناسب	۱.۹۱	میزان رضایت از دسترسی به خرید و تهیه‌مایحتاج روزانه
متوسط	۲.۷۷	میزان رضایت از دسترسی به امکانات ورزشی، فراغتی، و فرهنگی
نامناسب	۲.۳۴	میزان رضایت از دسترسی به امکانات آموزشی
-	-	کیفیت‌های محیط شهری
متوسط	۲.۹۷	هنگام حرکت در سطح محله به چه میزان احساس آرامش روحی می‌کنید؟
متوسط	۲.۷۰	آیا محیط محله شما را به پیاده‌روی تشویق می‌کند؟
متوسط	۲.۶۰	تا چه حد فضای محله را زیبا می‌دانید؟
-	-	کیفیت‌های غیرملموس
متوسط	۳.۰۵	تا چه حد در آینده به بهبود شرایط محله خود از جنبه‌های مختلف امید دارید؟
متوسط	۳.۲۱	با زندگی در این محله تا چه حد احساس امنیت می‌کنید؟
نامناسب	۲.۵۲	آیا با زندگی در شهر پردیس سلامت جسمی و روحی شما و خانواده‌تان تأمین می‌شود؟
متوسط	۲.۷۰	آیا شرایط محله امکان پیشرفت فردی و اجتماعی را برای شما و خانواده‌تان تأمین می‌کند؟
-	-	کیفیت محیط اقتصادی
متوسط	۳.۰۷	تا چه حد از شرایط مالی و اقتصادی خود راضی هستید؟
نامناسب	۲.۵۷	میزان رضایت شما از شغل‌تان به چه میزان است؟
نامناسب	۲.۵۶	باتوجه‌به شرایط موجود شهر تا چه حد به ارتقای شرایط شغلی و درآمدی خود امید دارید؟
-	-	کیفیت محیط اجتماعی
متوسط	۳.۰۰	تا چه حد از میزان و نحوه ارتباطات خود در سطح محله و همسایگان راضی هستید؟
نامناسب	۲.۲۸	به‌نظر شما محیط و شرایط محله تا چه حد به شما امکان آشنایی و مراوده روزانه با دیگران را می‌دهد؟
نامناسب	۲.۴۰	شرایط محله تا چه حد به شما امکان مشارکت در امور مختلف را می‌دهد؟
-	-	کیفیت مسکن
نامناسب	۲.۱۹	آیا از شرایط مربوط به هزینه‌های مسکنی که در آن ساکن هستید راضی هستید؟ (هزینه‌هایی از قبیل هزینه خرید یا اجاره، هزینه‌های ماهیانه مربوط به شارژ، و غیره)
متوسط	۲.۹۶	به چه میزان از شرایط فیزیکی خانه‌ای که در آن زندگی می‌کنید، شامل متراژ خانه، تعداد اتاق، نوع آن- اعم از آپارتمانی یا حیاط‌دار- زیبایی، و آسایش آن رضایت دارید؟

منبع: نگارندگان

در ادامه، این موضوع بررسی خواهد شد که آیا این کیفیت ذهنی زندگی شهری تحت تأثیر شاخص‌های سرمایه اجتماعی قرار دارد یا خیر. روشن شدن این موضوع می‌تواند در استراتژی‌های مدیریت و برنامه‌ریزی منطقه در راستای ارتقای کیفیت زندگی شهری ساکنان مؤثر باشد.

در شکل ۲ نتایج مدل‌سازی ساختاری صورت گرفته در بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری در منطقه ۱۲ ارائه شده است. براساس خروجی‌های مدل، شاخص‌های برازش این مدل نشان‌دهنده برازش مناسب مدل است (جدول ۴). همچنین، تمامی مسیرهای رسم شده در مدل در سطح معناداری مناسبی ($P \leq 0.05$) قرار دارند (جدول پیوست).

شکل ۲. مدل‌سازی معادلات ساختاری پژوهش و شاخص‌های برازش مدل

جدول ۴. وضعیت شاخص‌های برازش مدل ساختاری تحقیق

شاخص	شرح	بازه قابل قبول	مقدار	وضعیت
χ^2/df	Relative Chi-Square	مقادیر کم‌تر از ۲	۱.۶۳۴	برازش مناسب
RMSEA	Root Mean Square Error of Approximation	مقادیر کم‌تر از ۰.۰۸	۰.۰۵۶	برازش مناسب
GFI	Goodness Fit Index	مقادیر بیش‌تر از ۰.۹۵	۰.۹۶۳	برازش مناسب
AGFI	Adjusted Good of Fit Index	مقادیر بیش‌تر از ۰.۹۵	۰.۹۵۷	برازش مناسب
NFI	Normed Fit Index	مقادیر بیش‌تر از ۰.۹۵	۰.۹۵۲	برازش مناسب

۶. بحث و جمع‌بندی

باتوجه به مدل‌سازی صورت گرفته مشخص می‌شود تمامی متغیرهای آشکار پژوهش به‌خوبی متغیرهای پنهان را تبیین می‌کنند. در این تحقیق، دو سطح از متغیرهای پنهان وجود دارد: سطح اول سازه‌های چهارگانه سرمایه اجتماعی و سازه‌های شش‌گانه کیفیت ذهنی زندگی شهری است که به‌طور مستقیم توسط متغیرهای آشکار تبیین می‌شوند. باتوجه به سطوح معناداری و ضرایب رگرسیونی موجود در مدل، متغیرهای پنهان سطح یک به‌خوبی توسط متغیرهای آشکار تبیین می‌شوند؛ سطح دوم متغیرهای پنهان شاخص‌های سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری است که خود توسط متغیرهای پنهان سطح دوم تبیین می‌شوند. باتوجه به سطوح معناداری و ضرایب رگرسیونی خروجی مدل می‌توان گفت شاخص‌های در نظر گرفته شده برای این دو متغیر پنهان (متغیرهای اصلی تحقیق) به‌خوبی آن‌ها را حمایت می‌کنند. این امر نشان‌دهنده انتخاب مناسب متغیرها و سنج‌ها در مرحله تدوین پرسش‌نامه است. در این مرحله، باتوجه به یافته‌های پژوهش، به بررسی فرضیات تحقیق خواهیم پرداخت. براساس نتایج جدول ۱، بیش‌تر شاخص‌های سرمایه اجتماعی در سطح محله‌های تاریخی منطقه ۱۲ شهر تهران نامناسب یا در حد متوسط ارزیابی می‌شوند. در نتیجه، می‌توان گفت میزان کلی سرمایه اجتماعی در این محدوده پایین است (اثبات فرضیه اول تحقیق). هم‌چنین، باتوجه به وضعیت نامناسب شاخص‌های مختلف کیفیت ذهنی زندگی، شاخص کلی کیفیت ذهنی زندگی شهری نیز در سطح این محدوده پایین ارزیابی می‌شود (اثبات فرضیه دوم تحقیق). این نتیجه می‌تواند تا حدود زیادی نرخ مهاجرت از این بخش از تهران را توجیه کند. کیفیت ذهنی زندگی شهری پایین در سطح محدوده تاریخی، که معرف میزان رضایت‌مندی افراد از زندگی در این محدوده است، به کاهش تمایل افراد به ادامه سکونت در سطح بافت تاریخی شهر تهران منجر شده است.

فرضیه سوم این پژوهش نیز به تأثیر مثبت سرمایه اجتماعی در میزان کیفیت ذهنی زندگی شهری در سطح منطقه اشاره دارد. مطابق با مدل معادلات ساختاری تحقیق و باتوجه به برازش مناسب مدل و همچنین سطح معناداری رابطه بین سرمایه اجتماعی و کیفیت ذهنی زندگی شهری، تأثیر مثبت سرمایه اجتماعی در میزان کیفیت ذهنی زندگی شهری (فرضیه سوم) به اثبات می‌رسد. باتوجه به میزان ضریب رگرسیونی استاندارد شده به دست آمده در مدل (۰.۵۹) می‌توان گفت میزان هم‌بستگی این دو شاخص نیز در سطح مناسبی قرار دارد. این ارتباط در پژوهش‌های دیگری نیز به اثبات رسیده است (برای مثال: Iacops 1961; Coleman 1990; Putnam 1994; Holtgrave and Crosby 2003; Petrosillo et al. 2014; Hamdan et al. 2013). بر این اساس، در برنامه‌ریزی برای ارتقای کیفیت زندگی شهری باید به ارتقای سطح سرمایه اجتماعی و راه‌کارهای فعال‌سازی آن در راستای اهداف برنامه‌ریزی کیفیت زندگی شهری توجهی ویژه کرد.

۷. نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان‌دهنده اهمیت توجه به ابعاد غیرملموسی چون سرمایه اجتماعی در فرایند برنامه‌ریزی و ارائه استراتژی‌های ارتقای کیفیت زندگی در محیط‌های شهری است. این امر، به‌خصوص در بسیاری از برنامه‌ریزی‌های انجام شده در کشورهای در حال توسعه‌ای چون ایران و به‌خصوص بافت تاریخی شهر تهران، مورد غفلت مدیران شهری است. با مراجعه به طرح‌ها و برنامه‌های تهیه شده برای منطقه ۱۲ شهر تهران اغلب شاهد ارائه راه‌کارهای کالبدی - عملکردی چون منظرسازی شهری، ارتقای کیفیت کالبدی فضاهای شهری، ارتقای زیرساخت‌ها و خدمات، آن هم به صورت دستوری و بالا به پایین و نه مبتنی بر نیازسنجی واقعی بر مبنای مشارکت ساکنان هستیم. در حالی که طبق نتایج این پژوهش، در کنار ارتقای ابعاد کالبدی و عملکردی، ارتقای سرمایه اجتماعی مبتنی بر افزایش سطح اعتماد بین ساکنان و مدیران شهری و اعتماد عمومی (اعتماد میان ساکنان) می‌تواند به شکل‌گیری مشارکت در فرایندهای برنامه‌ریزی و ارتقای کیفیت زندگی منجر شود. همچنین، تدوین استراتژی‌هایی برای ایجاد همکاری بین همسایگان در راستای بهبود کیفیت محیط سکونتشان می‌تواند سبب تعمیق پیوندهای همسایگی و همچنین بهبود کیفیت‌های محیطی شود. به‌طور قطع، این همکاری به شناسایی اولویت‌های مهم‌تر توسط ساکنان منجر خواهد شد؛ اولویت‌هایی که لزوماً منطبق بر اولویت‌های برنامه‌ای تعیین شده توسط مدیریت

شهری نیست. تسهیل فرایندهای شکل‌گیری نهادها و شبکه‌های غیررسمی محلی نیز می‌تواند به‌مثابه یک استراتژی در راستای ارتقای سطح سرمایه اجتماعی و در نتیجه ارتقای کیفیت زندگی شهری در نظر گرفته شود.

در نهایت، می‌توان گفت در برنامه‌ریزی برای بازآفرینی بافت تاریخی شهر تهران به رویکردی اجتماعی و به‌خصوص توجه به ارتقای سرمایه اجتماعی افراد و هم‌چنین استراتژی‌هایی برای فعال‌سازی این ظرفیت در راستای ارتقای کیفیت زندگی شهری ساکنان نیاز است. فرایند ارتقای سرمایه اجتماعی مفهومی زمینه‌گراست که در هر مکانی نیازمند راه‌کارهای خاص خود است. هم‌چنین، تدوین استراتژی‌های بهره‌گیری از این سرمایه اجتماعی نیز در شرایط و زمینه‌های مختلف متفاوت خواهد بود. لذا، پیش‌نهاد می‌شود که به‌منظور تکمیل نتایج این پژوهش، پژوهش‌هایی برای ارائه راه‌کارهای ارتقای سرمایه اجتماعی و هم‌چنین نحوه فعال‌سازی سرمایه اجتماعی در راستای اهداف توسعه شهری (به‌خصوص بافت تاریخی تهران) انجام شود.

پیوست

جدول پیوست. وضعیت شاخص‌های مختلف
مربوط به روابط موجود در مدل معادلات ساختاری تحقیق

Tested Relationships			R.W. Regression Weights	S.R.W. Standard Regression Weights	S.E. Standard Error	C.R. Critical Rate	P P-value
Urban Quality of Life	<-->	Social Capital	.369	.595	.074	5.003	.000
Neighborhood Bonding	<---	Social Capital	.926	.790	.177	5.227	.000
Social Network	<---	Social Capital	.830	.827	.144	5.727	.000
Civic Participation	<---	Social Capital	.308	.393	.099	3.120	.002
Trust	<---	Social Capital	.472	.814	.129	3.669	.000
Quality of Service Access	<---	Urban Quality of Life	.765	.764	.105	7.295	.000
Environmental Quality	<---	Urban Quality of Life	.830	.828	.120	7.131	.000
Combined Quality	<---	Urban Quality of Life	.672	.988	.100	6.699	.000
Economic Environment Quality	<---	Urban Quality of Life	.520	.533	.095	5.467	.000
Social Environment	<---	Urban Quality of Life	.444	.649	.079	5.631	.000

Tested Relationships			R.W. Regression Weights	S.R.W. Standard Regression Weights	S.E. Standard Error	C.R. Critical Rate	P P-value
Quality							
Quality of Housing	<---	Urban Quality of Life	.429	.608	.100	4.276	.000
NB1	<---	Neighborhood Bonding	.694	.622	.115	6.033	.000
NB2	<---	Neighborhood Bonding	.751	.577	.130	5.803	.000
NB3	<---	Neighborhood Bonding	.894	.619	.148	6.033	.000
SN1	<---	Social Network	.597	.613	.070	8.470	.000
SN2	<---	Social Network	1.245	.789	.148	8.415	.000
SN3	<---	Social Network	1.341	.799	.158	8.470	.000
SN4	<---	Social Network	1.182	.670	.156	7.570	.000
CP1	<---	Civic Participation	.342	.516	.076	4.515	.000
CP2	<---	Civic Participation	1.994	.787	.461	4.328	.000
CP3	<---	Civic Participation	1.343	.464	.297	4.515	.000
T1	<---	Trust	.310	.344	.076	4.075	.000
T2	<---	Trust	1.751	.577	.447	3.917	.000
T3	<---	Trust	2.224	.686	.546	4.075	.000
T4	<---	Trust	1.567	.585	.398	3.933	.000
SQ1	<---	Quality of Service Access	.788	.723	.090	8.707	.000
SQ2	<---	Quality of Service Access	.863	.678	.099	8.707	.000
SQ3	<---	Quality of Service Access	.938	.714	.103	9.122	.000
SQ4	<---	Quality of Service Access	.763	.563	.105	7.290	.000
SQ5	<---	Quality of Service Access	.982	.706	.109	9.032	.000
EQ1	<---	Environmental Quality	.757	.784	.069	11.003	.000
EQ2	<---	Environmental Quality	1.070	.809	.097	11.003	.000
EQ3	<---	Environmental Quality	.992	.681	.106	9.371	.000
CQ1	<---	Combined Quality	.569	.553	.078	7.291	.000
CQ2	<---	Combined Quality	1.282	.726	.176	7.291	.000
CQ3	<---	Combined Quality	1.332	.646	.196	6.809	.000
CQ4	<---	Combined Quality	1.198	.626	.180	6.671	.000
ECQ1	<---	Economic Environment Quality	.810	.693	.093	8.682	.000

Tested Relationships			R.W. Regression Weights	S.R.W. Standard Regression Weights	S.E. Standard Error	C.R. Critical Rate	P P-value
ECQ2	<---	Economic Environment Quality	.938	.765	.108	8.682	.000
ECQ3	<---	Economic Environment Quality	.958	.786	.110	8.747	.000
SOQ1	<---	Social Environment Quality	.613	.622	.092	6.626	.000
SOQ2	<---	Social Environment Quality	1.175	.722	.177	6.626	.000
SOQ3	<---	Social Environment Quality	1.080	.606	.174	6.198	.000
QH1	<---	Quality of Housing	.539	.543	.132	4.086	.000
QH2	<---	Quality of Housing	1.188	.636	.291	4.086	.000

پی‌نوشت

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری آقای محمدرضا یزدان‌پناه شاه‌آبادی در رشته شهرسازی دانشگاه بوعلی سیناست که تحت نظر راهنمایی نویسنده مسئول، دکتر حسن سجاذاده، انجام گرفته است.

کتاب‌نامه

- براتی، ناصر و محمدرضا یزدان‌پناه شاه‌آبادی (۱۳۹۰)، «بررسی ارتباط مفهومی سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی در محیط شهری، نمونه موردی: شهر جدید پردیس»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، س ۲، ش ۱.
- تاجبخش، کیان و دیگران (۱۳۸۴)، *سرمایه-اجتماعی: اعتماد، دموکراسی، و توسعه*، چاپ اول، تهران: شیرازه.
- حبیبی، سیدمحسن و برنارد هورکارد (۱۳۸۴)، *اطلس کلان‌شهر تهران*، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (شهرداری تهران).
- خاکی، غلامرضا (۱۳۷۹)، *روش تحقیق در مدیریت*، چاپ اول، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- سرمه، زهره و دیگران (۱۳۸۱)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چاپ ششم، تهران: آگاه.
- غفاری، غلامرضا و نازمحمد اونق (۱۳۸۵)، «سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی»، *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، س ۱، ش ۱.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۶)، *سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵*، تهران.

تأثیر سرمایه اجتماعی در کیفیت زندگی شهری؛ ... ۱۴۵

مهندسین مشاور باوند (۱۳۸۵)، طرح تفصیلی منطقه ۱۲ شهر تهران، تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.

نوغانی، محسن و دیگران (۱۳۸۷)، «کیفیت زندگی شهروندان و رابطه آن با سرمایه اجتماعی در شهر مشهد»، *مجله علوم اجتماعی*، س ۵، ش ۱.

وصالی، سعید و محمدمهدی توکل (۱۳۹۱)، «بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر کیفیت زندگی در شهر تهران»، *مجله مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)*، س ۲، ش ۲.

Coleman, J. S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA, and London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Eckersley, R. (1999), "Measuring Well-Being: Material Progress and Quality of Life", in: *Keynote Address to Made to Measure Conference Council of Social Service of NSW*, October.

Grootaert, C. (ed.) (2003), *Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire*, no. 18, World Bank Publications.

Haas, B. K. (1999), "A Multidisciplinary Concept Analysis of Quality of Life", *Western Journal of Nursing Research*, vol. 21, no. 6.

Hamdan, H., F. Yusof, and M. A. Marzukhi (2014), "Social Capital and Quality of Life in Urban Neighborhoods High Density Housing", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, no. 153.

Han, J. et al. (2016), "Quality of Life in China's Largest City, Shanghai: A 20-Year Subjective and Objective Composite Assessment", *Journal of Cleaner Production*.

Helliwell, J. F., H. Huang, and S. Wang (2014), "Social Capital and Well-Being in Times of Crisis", *Journal of Happiness Studies*, vol. 15, no. 1.

Holtgrave, D. R. and R. A. Crosby (2003), "Social Capital, Poverty, and Income Inequality as Predictors of Gonorrhoea, Syphilis, Chlamydia and AIDS Case Rates in the United States", *Sexually Transmitted Infections*, vol. 79, no. 1.

Inglehart, R., M. Basanez, and A. Menendez Moreno (1998), *Human Values and Beliefs: A Crosscultural Sourcebook: Political, Religious, Sexual, and Economic Norms in 43 Societies*, Findings from the 1990–1993 World Values Survey, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Jacobs, J. (1961), *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Vintage.

Jany-Catrice, F. and G. Marlier (2013), "Regional Indicators of Well-Being: The Case of France", in: *Community Quality-of-Life Indicators: Best Cases VI*.

Lee, S. and S. Guhathakurta (2013), "Bridging Environmental Sustainability and Quality of Life in Metropolitan Atlanta's Urban Communities", in: *Community Quality-of-Life Indicators: Best Cases VI*.

Leyden, K. M. (2003), "Social Capital and the Built Environment: The Importance of Walkable Neighborhoods", *American Journal of Public Health*, vol. 93, no. 9.

Li, Y., A. Pickles, and M. Savage (2005), "Social Capital and Social Trust in Britain", *European Sociological Review*, vol. 21, no. 2.

- Low, C. T. et al. (2018), Personal and Neighbourhood Indicators of Quality of Urban Life: A Case Study of Hong Kong”, *Social Indicators Research*, vol. 136, no. 2.
- Marans, R. W. (2015), “Quality of Urban Life and Environmental Sustainability Studies: Future Linkage Opportunities”, *Habitat International*, no. 45.
- Marans, R. W. and R. Stimson (2011), “An Overview of Quality of Urban Life”, in: *Investigating Quality of Urban Life*.
- McAslan, D. et al. (2013), “Measuring Quality of Life in Border Cities: The Border Observatory Project in the US-Mexico Border Region”, in: *Community Quality-of-Life Indicators: Best Cases VI*.
- Petrosillo, I. et al. (2013), “The Use of Subjective Indicators to Assess How Natural and Social Capital Support Residents’ Quality of Life in a Small Volcanic Island”, *Ecological Indicators*, no. 24.
- Putnam, R. D., R. Leonardi, and R. Y. Nanetti (1994), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: University Press.
- Roberts, P., H. Sykes, and R. Granger (eds.) (2016), *Urban Regeneration*, Sage.
- Santos, L. D. and I. Martins (2013), “The Monitoring System on Quality of Life of the City of Porto”, in: *Community Quality-of-Life Indicators: Best Cases VI*.
- Woolcock, M. and D. Narayan (2000), “Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy”, *The World Bank Research Observer*, vol. 15, no. 2.